

Raimon Panikkar

RELIGIÓ I RELIGIONS

COORDINACIÓ DE L'EDICIÓ CATALANA

Xavier Serra Narciso

TRADUCCIONS

Jordi Martí Roig

Esteve Serra Arús

Josep Torras Rodergas

FRAGMENTA EDITORIAL

Títol original RELIGIONE E RELIGIONI

Publicat per FRAGMENTA EDITORIAL, SLL
Plaça del Nord, 4, pral. 1.ª
08024 Barcelona
www.fragmenta.cat
fragmenta@fragmenta.cat

Primera edició DESEMBRE DEL 2011

Producció gràfica INÈS CASTEL-BRANCO
Primera correcció d'originals XAVIER SERRA NARCISO
Segona correcció d'originals TINA VALLÈS
Primera correcció de compaginades JOSEP TORRAS RODERGAS
Segona correcció de compaginades IGNASI MORETA

Impressió i relligat AGPOGRAF, SA

© 2011 FUNDACIÓ VIVARIUM RAIMON PANIKKAR
International Copyright: Editoriale Jaca Book, Milano

© 2011 JORDI MARTÍ ROIG, ESTEVE SERRA ARÚS
i JOSEP TORRAS RODERGAS
per les traduccions respectives

© 2011 FRAGMENTA EDITORIAL
per aquesta edició

Dipòsit legal B.40.064-2011
ISBN 978-84-92416-13-4 [obra completa]
978-84-92416-51-6 [vol. II]



Aquesta obra ha comptat amb la col·laboració de les institucions següents: l'Institut Català de les Indústries Culturals (Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya), la Fundació La Caixa i la Fundació Vivarium Raimon Panikkar.

RESERVATS TOTS ELS DRETS

ÍNDEX

<i>Abreviatures</i>	15
<i>Introducció</i>	17

Primera part
VERS UNA NOVA RELIGIOSITAT

Secció primera
RELIGIÓ I RELIGIONS

<i>Presentació</i>	25
<i>Prefaci-dedicatòria</i>	27

INTRODUCCIÓ 29

EL PUNT DE PARTIDA	31
1 Unitat	32
2 Diversitat	35
I APROXIMACIÓ PSICOLÒGICA	41
1 Actitud centrípeta	42
<i>a Aspecte negatiu</i>	42
<i>b Aspecte positiu</i>	44
2 Actitud centrífuga	45
<i>a Aspecte positiu</i>	45
<i>b Aspecte negatiu</i>	46

II	EXCURS DIALÈCTIC	49
1	Unitat i pluralitat de les religions	49
	<i>a El pensament essencialista</i>	51
	<i>b El pensament existencialista</i>	52
	<i>c El pensament substancial i el pensament funcional</i>	53
2	El gran dilema	56
	LA RELIGIÓ	59
III	¿QUÈ ÉS LA RELIGIÓ?	61
1	Mètode	61
	<i>a Conèixer els fets</i>	61
	<i>b Interpretar-los</i>	63
2	La filosofia de la religió	63
IV	LA NATURALESA PLURIDIMENSIONAL DE LA RELIGIÓ	71
1	Dimensió onticomística	73
	<i>a L'aspecte òntic</i>	75
	<i>b L'aspecte místic</i>	76
2	Dimensió dogmaticodoctrinal	85
	<i>a L'aspecte dogmàtic</i>	87
	<i>b L'aspecte doctrinal</i>	90
3	Dimensió eticopolítica	94
	<i>a L'aspecte moral o ètic</i>	96
	<i>b L'aspecte pràctic</i>	102
4	Dimensió emotivo-sentimental	104
	<i>a L'aspecte emotiu</i>	105
	<i>b L'aspecte sentimental</i>	106
5	Dimensió eclesial-sociològica	108
	<i>a L'aspecte eclesial</i>	109
	<i>b L'aspecte sociològic</i>	112
6	Dimensió corporeocsmològica	116
	<i>a El factor corpori</i>	117
	<i>b El factor cosmològic</i>	118
7	Dimensió angelicodemoníaca	120
	<i>a L'aspecte angèlic</i>	122
	<i>b L'aspecte demoníac</i>	123

8	Dimensió immanent-transcendent	124
	<i>a L'aspecte immanent</i>	126
	<i>b L'aspecte transcendent</i>	131
9	La dimensió eternotemporal	137
	<i>a L'aspecte temporal</i>	138
	<i>b L'aspecte etern</i>	140
LES RELIGIONS		145
V	CONSIDERACIÓ ESTÀTICA	147
1	Semblances	147
	<i>a Estructura formal</i>	149
	<i>b Doctrines formals</i>	149
	<i>c Esperit religiós</i>	150
2	Divergències	151
	<i>a Doctrines materials</i>	151
	<i>b Pràctiques culturals</i>	152
	<i>c Existència de fet</i>	155
VI	CONVERGÈNCIA DINÀMICA	159
1	Factors historicoculturals	165
	<i>a Homogeneïtat cultural</i>	167
	<i>b Heterogeneïtat religiosa</i>	168
	<i>c Relativitat històrica</i>	168
2	Dinamisme historicoontològic	170
	<i>a Consideració inductiva</i>	171
	· Reflexió psicològica	171
	· Observació sociològica	174
	· Aspecte teologicofenomenològic	177
	<i>b Raonament deductiu</i>	180
VII	EL REPTE DE LA HISTÒRIA	185
1	Implicacions dialèctiques	187
	<i>a Plenitud de la religió</i>	188
	<i>b Presència</i>	188
	<i>c Immanència i transcendència</i>	189
	<i>d Naturalesa supradoctrinal</i>	190
	<i>e Missió existencial</i>	191
2	El significat històric	192

VIII LA RELIGIÓ UNA, SANTA, CATÒLICA I APOSTÒLICA 199

Epíleg 203

Secció segona

LA RELIGIÓ DEL FUTUR

I	MEDITACIÓ SOBRE MELQUISEDEC	207
1	Els fets	207
	<i>a Sagrada Escriptura</i>	207
	<i>b Litúrgia</i>	210
	<i>c Tradició</i>	211
	<i>d Història</i>	212
	<i>e Llegendes</i>	213
2	La interpretació	213
	<i>a Continuïtat física</i>	213
	<i>b Continuïtat pastoral</i>	216
	<i>c L'orde de Melquisedec</i>	220
3	Bibliografia	224
II	L'HARMONIA INVISIBLE: ¿UNA TEORIA UNIVERSAL DE LA RELIGIÓ O UNA CONFIANÇA CÒSMICA EN LA REALITAT?	227
	Introducció	227
1	Anàlisi de la intenció	229
	<i>a Continuació de la síndrome occidental</i>	229
	<i>b La recerca inevitable</i>	233
2	Crítica	236
	<i>a La qüestió del pluralisme</i>	236
	<i>b Els límits interns del logos</i>	246
	<i>c Els límits externs de tota teoria</i>	251
3	L'alternativa	253
	<i>a L'harmonia de l'interior</i>	255
	<i>b L'obertura dialògica</i>	258
	<i>c La confiança còsmica de l'home</i>	260
4	Excurs cultural	264
5	Conclusió	273

III	LA RELIGIÓ DEL FUTUR O LA CRISI DEL CONCEPTE DE RELIGIÓ. LA RELIGIOSITAT HUMANA	277
1	El problema del «futur de la religió» no és el de la religió del futur	277
2	El concepte habitual de <i>religió</i> no es deixa aplicar a un bon nombre de sistemes de creences contemporànies, les quals, amb tot, són altres formes religioses	280
3	El concepte de <i>religió</i> no és aplicable a la majoria de les ideologies i concepcions «religioses» del món contemporani, però, tot i això, no deixen de ser formes religioses	281
4	El concepte de <i>religió</i> es torna problemàtic per a la mentalitat contemporània, fins i tot en el si mateix de moltes religions tradicionals	282
5	El concepte tradicional de <i>religió</i> en una societat pluralista perd la seva funció de donar sentit a la totalitat de la vida humana, i es converteix en afer privat o en religió d'Estat —diguem-ne «civil»	284
	<i>a Solució liberal</i>	285
	<i>b Solució totalitària</i>	285
	<i>c Solució metareligiosa</i>	286
6	Els conceptes tradicionals de <i>religió</i> estan en crisi	287
7	La crisi del concepte de <i>religió</i> no se supera amb la negació de la religió	288
8	La paraula <i>religió</i> denota un símbol i no un concepte	290
9	El símbol <i>religió</i> expressa abans que tot un transcendent humà a més d'una categoria sociològica	293
10	La crisi de la consciència religiosa de la humanitat és efecte i causa a la vegada de la crisi de la cultura actual	295
	<i>a La religió és un fet cultural</i>	296
	<i>b La cultura és un fet religiós</i>	296
	<i>c La cultura ofereix a la religió el seu llenguatge, i la religió li presta el seu contingut últim</i>	296
11	La religió del futur és, abans que tot, una religiositat personal, no necessàriament individual, i no una única organització religiosa	298
12	La religió del futur no és una devoció subjectiva	303
13	La religió del futur és una religiositat cosmoteàndrica	304
IV	TOTA AUTÈNTICA RELIGIÓ ÉS UN CAMÍ DE SALVACIÓ	307
1	El problema fonamental: fe i religió	307
2	Unicitat de la fe i diversitat de religió	309

3	Tota autèntica religió és un camí de salvació	312
4	Presència amagada, però real i eficaç	313
5	La plenitud última de tota religió	314
6	El sentit de la «conversió»	316
V NOVENARI SOBRE DÉU		319
1	No es pot parlar de Déu sense un previ silenci interior	320
2	És un discurs <i>sui generis</i>	320
3	És un discurs de tot el nostre ésser	321
4	No és un discurs sobre cap Església, religió o creença	321
5	És un discurs que es fa sempre a través d'una creença	321
6	És un discurs sobre un símbol i no sobre un concepte	322
7	És un discurs necessàriament polisèmic	322
8	No és ni tan sols l'únic símbol per significar el que la paraula diu	323
9	És un discurs que desemboca necessàriament en un nou silenci	323
VI ¿EXISTEIXEN RELIGIONS ANÒNIMES?		
EL NOM I LA COSA		325
1	¿Per què comparem? (Sociologia del coneixement)	326
2	¿Com comparem? (Remarques metodològiques)	326
3	¿Què comparem? (Consideració filosòfica)	327
VII DÉU EN LES RELIGIONS		333
1	No existeix discurs humà vàlid sobre Déu	333
2	Naturalesa de Déu i experiència de la vida	335
3	És important i urgent el reconeixement teoricopràctic (adoració) d'un Déu viu i sense ídols	336
4	Teisme i deisme	337
5	Un nou camí necessari	338
6	La superació trinitària del monoteisme	339

Segona part

FILOSOFIA COMPARADA DE LA RELIGIÓ

I	APORIES EN LA FILOSOFIA COMPARADA DE LA RELIGIÓ	343
1	Filosofia comparada (de la religió)	343
2	Explorant la naturalesa d'un terreny comú	349
	<i>Apories</i>	350
	<i>a Donat per descomptat</i>	350
	<i>b Acceptat mútuament</i>	351
	<i>c Convertit en una estructura comuna</i>	352
	<i>d Reduït a un instrument comú</i>	356
	<i>e Vist des d'una perspectiva comuna</i>	358
	<i>f Minimitzat a una coherència interna autònoma</i>	360
	<i>g Finalment haurem d'acordar que només es troba en un llenguatge comú</i>	361
3	La filosofia dialògica	363
II	L'AMBIGÜITAT DE LA CIÈNCIA DE LA RELIGIÓ COMPARADA. NOËMA I PISTEUMA	375
1	La ciència de la religió comparada	375
2	La ciència és més que un discurs racional	376
3	La religió transcendeix la raó	378
4	El <i>pisteuma</i> és més profund que el <i>noëma</i>	380
III	LA FILOSOFIA DE LA RELIGIÓ EN LA TROBADA CONTEMPORÀNIA DE CULTURES	385
	Introducció	385
1	L'enfocament sociològic	387
2	La integració històrica	388
3	L'intent fenomenològic	390
4	L'estudi psicològic	391
5	El problema filosòfic	392
	<i>a Reflexió filosòfica</i>	393
	<i>b Consideració metodològica</i>	396
6	El repte religiós	399
	<i>a El punt de vista filosòfic</i>	403
	<i>b La perspectiva religiosa</i>	405
7	La nova perspectiva	406

IV	L'ESCÀNDOL DE LES RELIGIONS	409
1	La praxi	409
2	La teoria	411
3	La interpellació de l'Esperit	414

Tercera part

RELLIGACIÓ D'ÀNIMA I COS

I	L'ESTUDI DE LES RELIGIONS	421
1	La crisi: una percepció inadequada de la situació	421
2	La gran confrontació: no és ni Déu, ni la Natura, ni l'Home, sinó un Món artificios	424
3	Una qüestió religiosa fonamental: la civilització com a projecte humà	426
4	Definició de la religió: camí cap a la pau	429
5	Canvis externs	432
	<i>a Reptes als estudis sobre religió: noves tasques per a la religió</i>	432
	<i>b Reptes dels estudis de religió: l'statu quo en entredit</i>	434
6	El repte intern: la qüestió de la veritat	437
7	La naturalesa intercultural i interdisciplinària de l'estudi sobre la religió	439
II	REFLEXIONS SOBRE RELIGIÓ I EUROPA	443
1	¿Europa pot passar sense religió?	445
2	¿El cristianisme és la religió per a Europa?	450
3	¿Quina religió, doncs?	453
4	¿Quina religiositat, doncs?	454
	<i>a Una religiositat més evangèlica</i>	455
	<i>b Una religiositat més ecumènica</i>	455
	<i>c Una religiositat més mística</i>	458
III	RELIGIÓ I COS	461
1	Religió: veritat	462
	<i>a El fet religiós</i>	463
	<i>b El triple sentit de la religió</i>	464
	<i>c La religió reduïda a ideologia</i>	465

2	Cos: bellesa	467
	<i>a Separació entre material i espiritual</i>	468
	<i>b El cos com a aparença sensible</i>	469
	<i>c El cos com a símbol</i>	474
3	La seva relació: bondat	476
	<i>a Cos alienat</i>	478
	<i>b Cos instrumentalitzat</i>	479
	<i>c Cos com a part constitutiva de l'home</i>	480
	<i>Apèndix. El cos en la tradició cristiana</i>	493
IV	MEDICINA I RELIGIÓ	497
	Introducció	497
1	Relació entre medicina i religió	499
	<i>a Tesi</i>	499
	<i>b Corollari: la relació entre medicina i religió evidencia la necessitat de superar-ne els respectius conceptes</i>	509
2	La veritat de la cosa	514
	<i>a Medicament, meditació, mesura</i>	514
	<i>b Salvació, salut, seguretat</i>	519
	<i>c Religió, relligació, reelecció</i>	521
3	La vocació de l'harmonia	522
	<i>a L'experiència personal</i>	523
	<i>b L'heteròstasi</i>	527
	<i>c La veu de la tradició</i>	533
	Epíleg	535

Epíleg
**LES RELIGIONS
 CRIDADES A LA CONVERSIÓ**

1	Les religions són cridades a convertir-se, no pas a ser propagandistes de conversió	537
2	Les religions no tenen el monopoli de la religió, del sentit religiós de la vida	538
3	La identitat no és ideològica, sinó simbòlica	538
4	Cal cercar, no pas la unitat de les religions, sinó una harmonia entre aquestes	539

Temes de reflexió	540
<i>a No hem d'absolutitzar la nostra religió</i>	540
<i>b El diàleg no significa abandonar la pròpia religió, sinó no amagar-s'hi al darrere</i>	541
<i>c El diàleg és un procés, no pas un exercici de juxtaposició</i>	541
<i>d Per a un diàleg autèntic no cal un mínim comú denominador</i>	541
<i>e Se'n segueixen tres corollaris indispensables</i>	542
<i>Glossari</i>	543
<i>Procedència dels textos</i>	559
<i>Índex onomàstic</i>	563

ABREVIATURES

Escriptures hindús

BG	Bhagavad-gītā
CU	Chāndogya-upaniṣad
KathU	Kaṭha-upaniṣad
KenU	Kena-upaniṣad
RV	Ṛg-veda
SB	Śatapatha-brāhmaṇa

Escriptures cristianes

Ac	Fets dels Apòstols
Ap	Apocalipsi
1Co	Primera carta als Corintis
Col	Carta als Colossencs
Dn	Daniel
Ef	Carta als Efesis
Fl	Carta als Filipencs
Gn	Gènesi
He	Carta als Hebreus
Is	Isaïes
Jm	Carta de Jaume
Jn	Evangeli segons Joan
Lc	Evangeli segons Lluc
Mc	Evangeli segons Marc
Mt	Evangeli segons Mateu
Nm	Nombres

- 2Pe Segona carta de Pere
- Pr Proverbis
- Rm Carta als Romans
- Sir Siràcida
- Sl Salms
- Sv Saviesa
- Tt Carta a Titus

Altres

- Denz. H. Denzinger, *Enchiridion Symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Würzburg, 1854.
- PG J.-P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus. Series Græca*, Paris, 1857-1866.
- PL J.-P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, Paris, 1844-1855.

INTRODUCCIÓ

EL TÍTOL D'AQUEST VOLUM, que és el mateix que el del llibre publicat l'any 1964, pretén ressaltar l'ambigüitat de la paraula *religió*, que en singular representa l'obertura constitutiva de l'home al misteri de la vida, mentre que en plural fa referència a les diverses tradicions religioses.

Més específicament:

- 1 Els éssers humans no estan complets, són no finits, i en aquest sentit són infinits. Estan en procés d'arribar a ser el que poden ser, però encara no són. Aquesta meta pot considerar-se —malgrat que no sempre ni necessàriament— un estat millor.
- 2 Les religions pretenen ser «camins» que condueixen els homes a la seva plenitud, sigui quina sigui la interpretació que es doni a aquesta paraula o la concepció que es tingui de la naturalesa d'aquesta via. Una religió és aquell conjunt de pràctiques i doctrines —ortopraxi i ortodòxia— que hom *creu* que menen a l'alliberament i al perfeccionament tant de forma individual com col·lectiva i còsmica. Tota religió és un projecte d'alliberament. La religió és així definida per la funció que pretén realitzar: unir (*relligar*) el punt *x*, és a dir, la condició humana actual i existent, amb el punt *y*, considerat l'estat o meta final de la persona, humanitat o cosmos. És evident que la creença que es tingui de *y* condicionarà l'experiència de *x* i viceversa. En altres paraules, la religió es presenta com un camí per a la salvació. La salvació s'entén aquí en el seu sentit etimològic més ampli: quelcom que transforma l'home en un ésser íntegre, sa, lliure i perfecte, tot i que, naturalment, cadascuna d'aquestes nocions es presti a les interpretacions més diverses.

- 3 Molts dels camins del passat han esdevingut obsolets i altres encara són vius. Per altra banda, sorgeixen constantment nous camins que intenten realitzar de forma més adequada, i òbviament distinta, allò que les religions tradicionals pretenen fer. Molts d'aquests camins no es refereixen a si mateixos com a religions a causa de les diverses connotacions amb un determinat tipus de «camí» que aquesta paraula suggereix. És evident que es tracta d'una qüestió semàntica i també d'un acord cultural i polític sobre si aquests nous «camins» haurien o no d'anomenar-se *religions*. Tanmateix, però, aquests camins reclamen insistentment que se'ls consideri autèntics substituïts d'allò que al seu parer les religions tradicionals no han pogut dur a terme.
- 4 La humanitat es troba en una *situació diacrònica*. Es viu en temps diversos, de manera que els episodis que afecten una part de la humanitat en un moment determinat poden correspondre a esdeveniments que van succeir en una altra part en un altre temps. Per tal que un determinat «camí» sigui vàlid —com a religió— cal un cert grau de consciència, sense el qual aquest «camí» no existiria realment perquè ni tan sols es veuria com a tal. D'això es desprèn que no hi ha solucions prefabricades ni respostes universals, ja que les preguntes mateixes no tenen un abast universal. Així, doncs, una certa religiositat pot ser un camí adequat per a la plenitud humana en un determinat moment de la història i en un determinat punt geogràfic, i la mateixa *religiositat* pot tenir efectes nocius en un altre context o moment, motiu pel qual les afirmacions sobre la religió han de tenir en compte les situacions humanes particulars i no poden ser universalitzades mitjançant una extrapolació acrítica. Això no treu que en un moment determinat de l'espai i el temps una religió no pugui considerar-se a si mateixa com el veritable camí, i que altres puguin ser jutjades com a religions no veritables.
- 5 Cap religió, ideologia, cultura o tradició no pot pretendre de forma raonable exhaurir la gamma universal de l'experiència humana. Així, doncs, el *pluralisme* —que s'ha de distingir de la mera coexistència d'una pluralitat de concepcions del món— és una necessitat del nostre temps. El pluralisme no significa una superideologia o un

supersistema; implica però, això sí, una certa confiança gairebé mítica que unes altres perspectives poden també ser plausibles.

- 6 La trobada-diàleg entre religions, ideologies i visions del món és un imperatiu humà dels nostres dies. L'«esplèndid aïllament» de l'antigor es convertiria avui en una trista autoreclusió privada de tot contacte. Aquest diàleg constitueix en si mateix una activitat religiosa en el sentit del nostre segon punt.
- 7 Totes les empreses humanes d'aquest tipus, sigui quin sigui el nom que rebin —religions, ideologies, humanismes, ateismes o altres termes anàlegs—, estan compromeses en aquesta lluita pel perfeccionament humà, malgrat que tinguin nocions diferents respecte al contingut de tal perfeccionament, i, per tant, també en els mitjans per aconseguir-lo. Si la comunicació humana té un sentit, si la religió i l'ateisme poden arribar a una confrontació real, si les ideologies o les visions del món es disposen a dialogar entre elles amb un esperit de noble i honesta emulació, caldrà que totes s'esforcin per parlar un llenguatge mútuament intel·ligible i posar-se d'acord, com a mínim respecte al problema que estan tractant. Molt sovint les crítiques a la religió efectuades pels de fora són molt semblants a les que fan els de dintre; l'escala de valors que es fa servir és pràcticament la mateixa, malgrat que la conclusió dels de fora sigui eliminar la religió i la dels de dintre reformar-la i purificar-la. Un cert humanisme ateu, per exemple, i un determinat cristianisme occidental d'avui dia s'interessen fonamentalment pels mateixos problemes encara que els donin respostes distintes; tot i que també, evidentment, les diferents formes d'enfocar el problema formin part ja del problema mateix. Ambdós cerquen una solució a la condició humana que ja existeix, de fet.

Voldria fer notar encara un darrer punt. Fa trenta anys vaig proposar que la genuïna i sincera trobada de les religions s'anomenés *ecumenisme ecumènic* prenent exemple dels esforços efectuats per l'ecumenisme cristià —el qual intenta aconseguir una certa harmonia, dintre del respecte a la diversitat, sense acusar els altres d'error per tal de reconduir-los a la pròpia *veritat*. L'ecumenisme ecumènic tracta d'aconseguir un enriquiment

recíproc i d'acceptar una crítica de les tradicions religioses del món sense deixar per això de reconèixer el paper únic de cadascuna. Així com les confessions cristianes reconeixen un Crist del qual no tenen el monopoli i que les uneix a totes, sense que per aquest motiu en resultin amalgamades, les distintes tradicions de la humanitat reconeixen un *humanum* —interpretat de formes diverses tal com hi ha interpretacions divergents de Crist— que no és manipulable per ningú, és a dir, transcendent. Per fidelitat a aquest *humanum*, discuteixen entre si i malden per aproximar-se a l'ideal.

M'agradaria acabar recordant la necessitat d'un nou pas: convocar les diferents creences dels homes —fins i tot les que, per raons comprensibles, rebutgen l'etiqueta de *religió*— a sortir a camp obert per mantenir un nou *diàleg dialògal*. Si les religions tradicionals del món abandonessin la pretensió de monopolitzar allò que la *religió* representa; si les modernes «religions» es possessin d'acord per fer un esforç comú —cosa que molts representants contemporanis de les tradicions religioses estan intentant—; si, en altres paraules, el terreny comú pogués considerar-se terreny *religiós*; si aquells «camins» que pretenen millorar l'actual condició humana poguessin reunir-se en un esforç recíproc i sense intencions —armes— ocultes, és a dir, *no confessades*, aleshores podríem potser descobrir una de les tasques fonamentals i permanents de la *religió* —i de la *laïcitat*, entesa com a secularitat sagrada—: ajudar l'home a assolir la seva plenitud.



La primera part del tom inclou, a més del llibre mencionat, diversos articles que aprofundeixen en el concepte de *religió* des de perspectives diferents i desenvolupen alguns dels aspectes més universals de la religiositat entesa com a dimensió humana. La segona part tracta de les religions comparades i de la filosofia comparativa de les religions. La tercera s'ocupa de temes més específics, entre altres, articles referits al cos i a la medicina, ja que la religió «relliga» no tan sols l'home a Déu, sinó també l'esperit al cos.